

A vida cotiá dos galegos: friaxe e hixiene corporal

XAVIER CASTRO*

Sumario

Examínanse neste artigo algúns aspectos da vida cotiá da sociedade galega nos séculos XIX e XX. En particular, a problemática das duras condicións climáticas no inverno e a hixiene corporal. Considéranse ós condicionantes de clase e xénero.

Abstract

Some aspects of the daily life of the Galician society in centuries XIX and XX are examined in this article. In particular, the problems of the hard climatic conditions in winter and personal hygiene. The determining factors of class and sex are also considered.

«DOR DA XENTE ATERECIDA»

Os invernos son en Galicia moi longos. As veces resultan tan interminables que o ánimo se inclina a darlle a razón a Unamuno cando proclamaba que en Salamanca, como noutras latitudes hispanas, só había en realidade dúas estacións: o inverno e a do tren. Antano a inverniá debía semellar aínda máis inacabable pois é probable que fora aínda máis rígorosa: con máis chuvia e máis frío –iso adoitan dicir os vellos-. O que acontecía sobre todo é que a xente dispuña de menores recursos para afrontar as súas inclemencias. Ademais, a maioría distaba de estar ben mantida: non eran poucas as persoas con organismos enxoiados e indefectiblemente minguados de calorías. No refraneiro popular quedou reflectida esta preocupación das xentes polas súas arduas condicións de existencia no tempo en que predominaban as baixas temperaturas; un proverbio recollido na zona ourensán en 1876, sentenciaba que: «A fame y-o frio, fan ir á casa d’o inimigo»¹.

Nas longas inverniás a xente labradora padecía frío cando traballaba nas terras, tendo que expoñer ó vintimperio os seus corpos cubertos con roupas remendadas, confeccionadas case sempre con burdas teas do país: la, *sayal*, liño, estopa e lenzo². O liño non era unha fibra de moito abrigo e, pola contra, no verán, facíalles pasar calor, pois transpiraba peor que o algodón. En conxunto, estas teas era de maior duración e máis económicas que outras de importación; empero, segundo un hixienista: «(...) los vestidos de muchos de nuestros comprovincianos, particularmente de las familias menos acomodadas, son notoriamente insuficientes para preservar el cuerpo del frío» y de la humedad»³.

Para defenderse do xélido acoso había pois que inxerir alcol ou ben taparse con todo o que se tivera a man. E non lle pasaba isto só ós galegos, claro está. Eugen Weber refire no seu libro *France, Fin de Siècle* que, a finais do século dezanove, no país veciño, as xentes modestas combatían o frío, que era tan lacerante no interior dos seus fogares

---

*Xavier Castro Pérez é escritor e Catedrático de Escola Universitaria de Historia Contemporánea na USC. Estas son as súas últimas publicacións: *A lume manso. Estudos sobre historia social de la alimentación* (1998); *Ayunos y yantares: Usos y costumbres en la historia de la alimentación* (2001); *A la sombra ejemplar de los parrales. Cultura del vino en Galicia y otros espacios peninsulares* (NigraTrea, 2006).

como fóra deles, poñendo sobre o corpo toda a roupa que podían ou da que dispuñan. Para ilustrar esta realidade tan común, menciona este autor o caso dunha tentativa fratricida, xulgada en 1884, en que se viu que o coitelo fora desviado polo espesor de cinco vestimentas superpostas. Con todo, sinalaba Weber, que a xente daba a impresión de sobrelevar o frío con filosofía⁴.

Os paisanos non tiñan outra que aturar a friaxe cando traballaban no campo, do mesmo xeito que os mariñeiros tiñan de arrostralo cando faenaban nas embarcacións. Cando os labradores galegos tornaban a casa coas roupas húmidas ou molladas, facían por secalas achegándose á lareira, e por veces tiñan que marchar para o leito con elas non sempre ben secas. A gran maioría carecía de roupa apropiada para durmir e tiña que deitarse coa mesma que empregaban para traballar, ó que obviamente perxudicaba a súa saúde. O certo é que non deixaban de padecer a friaxe cando se recollían nas casas, xa que as máis delas eran máis ben casopas ou chouzas e poucas había que non tiveran o chan terreño. O vento introducíase nelas por entre as pedras dos muros, e polas fendas que case sempre había, e tamén polos tellados. Estas correntes de aire arrefriaban indefectiblemente ós moradores, aínda que tamén exercían en cambio unha acción purificadora dos miasmas que exhalaban os cortellos no interior das vivendas rústicas. O médico Antonio Correa Fernández, autor dun «*Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*» (1891), sinalaba que: «(...) gran porción de casas de nuestras aldeas, reunen muy malas condiciones en cuanto al servicio que les está encomendado del resguardo de sus moradores de los rigores y de las intemperies atmosféricas, exponiéndolos á su acción y dando por este motivo lugar á los padecimientos originarios de esta índole de influencias»⁵. O cortello, que con frecuencia se atopaba na planta baixa (tamén podía estar nunha dependencia anexa), servía como elemento de calefacción, ó prezo de afrontar: «(...) inmensos y terribles focos miasmáticos que en las cuadras se forman»⁶. O problema parecía máis grave nas casas dos labregos máis necesitados e nalgunhas localidades da montaña onde as casas carecían de planta alta, tendo na súa maioría unha cobertura de palla, e sendo menos o espazo habitable, de maneira que o contacto entre seres humanos e animais era moi estreito, xa que procuraba a posta «suplir con este hacinamiento la falta de medios para resguardarse del frío»⁷. Consideraba o facultativo que os perxuizos para a saúde que isto podía orixinar non os remuneraba o abeiro que proporcionaba esta maneira de vivir.

ENTRE O FOLLATO E A LA

Na casa, onde máis quente se estaba era na cociña, a rentes do lume, e por iso a maior parte da actividade doméstica se desenvolvía a carón do lar. Ó chegar a noite, tiñan que marchar apresa para a cama –se é que non durmían a rentes da lareira–, pois no corredor, nas escaleiras e no restante espazo intermedio, reinaba un frío que mancaba. Pero tampouco nos leitos labregos resultaba moi doado quentar o corpo: adoitaban ser xergóns de palla ou herba (ou ben de follato, nas zonas onde se cultivaba millo), cando non durmían directamente «medio metidos en un poco de hierba»⁸. As persoas máis ricas dispuñan cando menos de colchóns de la, que daba máis calor. O testemuño poético de Ramón Cabanillas ilustra ben isto: «Temos o frío nos osos / e no-hai follato nin lan: / choran os filliños nosos / pedindo quentura e pan. / ¡Probe de nós! / ¡Dios nos colla da súa man!»⁹.

Os labregos de bon pasar dispuñan dun número de mantas suficientes, e de roupa de abrigo que poder botar por riba, en caso de vir moito frío. As clases labregas máis necesitadas, *que abundan sobremanera*, carecían en bastantes casos das roupas necesarias

para cubrirse e protexerse do frío e da humidade tamén no leito¹⁰. Os pobres suplían o déficit de cobertores botando enriba da cama toda canta vestimenta tiñan. Tamén axudaba o feito de durmiren varios membros da familia –se non todos- no mesmo colchón.

Certamente, era nas comarcas do interior de Galicia onde o rigor climático batía con particular acuidade, e alí era preciso combater a friaxe co *braseiro* ou co xerro, que a calefacción interior era tamén unha opción, a única por veces. Pero o aldraxe do frío non só se padecía nelas. Na vila de Bueu, que goza das máis gratas temperaturas propias das Rías Baixas, por ter o mar como regulador das oscilacións térmicas, as xentes padecían tamén a dureza dos chuviosos, húmidos e severos invernos. Así nolo describiu Torrente Ballester, que residiu nesta vila, na novela de testemuño, ambientada na época da Segunda República, *Los gozos y las sombras*¹¹. Na modesta casa na que habitaban tres irmáns: Clara, Inés e Juan, tiñan unha sala con cheminea pero sen lume, porque como tantas persoas nos pobos e cidades, carecían de diñeiro para mercar a leña necesaria. Torrente sinalaba que afora «el aire era húmedo» e aínda na estancia: «Hacía frío, un frío glacial y penetrante». Ata o punto que Juan estaba co abrigo posto dentro da casa. Excepción feita de Inés, beata e abstemia, os dous irmáns bebían con frecuencia para templar o corpo. Tamén no mal acondicionado fogar doutro protagonista da novela, Carlos, «(...) entraba el viento helado, y se le envaraban las piernas. Tuvo que echarse al colete un trago de coñac, y, en vez de sentarse, pasear¹²». Os exemplos, na zona costeira, poderíanse multiplicar.

Non se pode negar que o encono das baixas temperaturas aflixen ben menos no litoral que nas vilas do interior, pero como contrapartida o frío resulta alí máis húmido e desagradable. Cando menos esta era a opinión que a trela lle merecía a un grupo de distinguidos galegos que residían en Madrid. Encontrábase entre eles Adrián Solovio, tal como aparece reflectido –mantendo unha leria cos integrantes dun grupo de persoas, namentres daban unha paseata polo parque do Retiro-, na novela de Otero Pedrayo *Arredor de sí*. Había entre eles un senador, que apostillaba o seguinte: «A derradeira ves que estiven en Pontevedra contéi centos de reumáticos»¹³.

OS RICOS TAMÉN TREMABAN DE FRÍO

De certo, a clase media padecía tamén na estación máis glacial. E iso na maior parte de España. Un amigo de Pío Baroja expresaba así, a fins do século XIX, o frío que aflixía non só ás clases populares: «Además, hay desdichas que son comunes a todos; esos albañiles de los dramas populares, que se nos vienen a quejar de que sufren el frío del invierno y el calor del verano, no son los únicos. A todos los demás nos pasa lo mismo»¹⁴. Foi Pío Baroja, ben é verdade, un grande friorento. Cando o fotógrafo Alfonso Sánchez Portela foino visitar a súa casa para facerlle un retrato anotou estas súas impresións nun comentario que puxo ó pé: «Don Pío era como un padre. Ibas a hacerle un reportaje y te ofrecía una manta para que te la liaras a las piernas como el las llevaba»¹⁵.

Encontramos outro testemuño nese monumento do memorialismo que é *El cuaderno gris*, no que Josep Pla nos apercibe con elocuencia acerca do frío que se pasaba na casa mesocrática dos seus pais en Palafrugell, a comenzos do século XX. En efecto, «el frío que he sentido en la calle del Sol» era «(...) alambicado, filtrado, concentrado, químicamente puro. (...) Era, por lo tanto, hiriente; los mosaicos tenían un contacto glacial; el aire, helador. Mi madre tuvo que confesar varias veces –pues sus instintos de limpieza no le enturbiaban la tendencia a la objetividad- que vivir en aquella casa era como ir

desnudo todo el invierno. Pero, una vez constatado el hecho, no vi nunca que nadie intentase corregirlo más que poniéndose más ropa encima. Mi madre continuaba en su frenesí de abrir ventanas y puertas, aunque helase. Al cabo de medio minuto de haber saltado de la cama, ya todos los balcones estaban abiertos de par en par. Se pasaba la bayeta sobre los mosaicos cada dos días. Los bañeos semanales eran indefectibles»¹⁶. Tamén a pequena burguesía ourensán coñeceu os rigores do frío. Un ourensán que traballara como funcionario ministerial en Madrid, na época en que Fraga Iribarne era ministro de Franco, pasou unha boa tempada nun país europeo de reputado clima xélido. Cando retornou a España e os seus amigos se achegaron para saudalo, adoitaban compadecerse do terrible frío que lles parecía que tería sufrido. A isto retrucaba sempre que no país de onde viña de estar existía unha cultura da calefacción, os locais estaban ben caldeados, e non había polo tanto nada que temer. E tivo a ben puntualizar que: «Frío si que se pasaba en Ourense, cando as mulleres da familia ventilaban polas mañáns toda a casa»¹⁷.

Nas casas das xentes de mediana condición, ou mesmo de posición desafogada, ou de moito *por qué*, como se dicía antano, pasábase frío. E sucedía isto en gran parte de España. Josep Pla laiábase de que o problema non era loxicamente só na súa casa; en Cataluña constituía un serio incordio: «El problema del frío en este país es fenomenal y no lleva trazas de arreglarse. La gente rica pasa frío por avaricia. Los pobres, por miseria. El problema es general»¹⁸. Unha das razóns principais do éxito dos casinos e liceos, frecuentados polos sectores medios e altos da poboación, dende a segunda parte do século XIX, estribaba en que neles se encontraba «calefacción y *confort*», do que carecían os fogares dos propios socios¹⁹. En cambio, adoitaban resultar moito máis xélidos e desanxelados os locais nos que se exhibían películas, frecuentadas dende unha época temprana por persoas de toda condición social, unidas todas elas polo mesmo padecemento. Tanto se tremaba de frío nos cines que era moi común envolverse en papeis de xornal, dispostos ás veces por debaixo da chaqueta ou do abrigo, para combater a friaxe.

Toda a xente maior padecía o frío con especial agudeza. Había quen coidaba que as vellas o sufrían de peor modo. Cando menos, os médicos da centuria decimonónica estaban persuadidos de que as mulleres en xeral posuían unha temperatura corporal inferior á dos varóns. Isto non era máis que un aspecto concreto da inferioridad física e intelectual que todos –tamén os galeno– atribuían á muller. Sostiña esta tese o prestixioso e douto hixienista Monlau, na reputada obra: «*Elementos de higiene privada ó arte de conservar la salud del individuo*» (1870). Referíndose á muller afirmaba que: «Su sangre es más aguanosa, ménos fibrinosa. Las secreciones son ménos abundantes, ménos animalizadas. Su calor vital tiene ménos grados: la mujer es más friolenta que el hombre»²⁰.

TELLADOS QUE FUMEGAN

Témonos referido anteriormente ó feito de que os tellados das casas non adoitaban ter un bo recubrimento. Precarios teitos de palla ou, no mellor dos casos, de *tejavana* que permitían a penetración doada do aire polos seus intersticios, cando non entraba tamén a choiva. Pódese expresar isto, a xeito de proba inversa, sinalando que non poucas veces carecían de cheminea e non pasaba nada: o fume da lareira atopaba fácil saída polos ocos dos tellados; eran fogares nos que «fumegan as tellas», no poético dicir de Curros Enríquez. Este ambiente de labradores faltos do necesario tempero no corpo foi evocado por Rosalía de Castro, no poema «¡Terra A Nosa!», recollido en *Follas Novas*; refírese

nel a unha casa labrega na que o seu morador «sin abrigo trema, / por que os ventos sutís / húmedos inda, silban antr'as pedras / i as portas fan xemir»²¹.

Constitúe un feito constatable que innumerables casas campesiñas carecían de cheminea, e «o fume das cociñas sai o exterior por fendas dispostas no tellado». Inevitablemente, as paredes das cociñas estaban denegridas e os seus habitantes respiraban un aire cargado de fume. Sucedía isto tamén nalgunhas casas das vilas. As chimeneas de moitos fogares estaban forradas por dentro con pranchas de follalata, aproveitadas xeralmente de envases de aceite ou de petróleo»²², coa pretensión de que funcionaran mellor e de evitar así que o fume saíra polas fendas que había entre as pedras, cando aínda non se empregaba o cemento para encintalas.

Eran dende logo numerosos os fogares acomodados provistos de calefacción moi imperfecta. A cheminea era en moitos casos o principal senón o único recurso que brindaba amparo fronte a friaxe. Pero a súa frecuente ubicación nunha parede da estancia, ou nun recanto do salón, restrinxía as posibilidades de que varias persoas se achegasen moito ó lume benfeitor. Deste xeito, producíanse situacións de rivalidade entre os integrantes da familia para tomar posicións vantaxosas a carón do lar, polo que era mester establecer unha orde de xerarquías. A cuestión revestía a suficiente importancia como para que o presbítero José Codina se decidise a abordala no seu tratado sobre *La niña cortés, ó Lecciones de urbanidad y decoro para los colegios de señoritas*, publicado no ano 1870. Este eclesiástico expresaba esta pugna familiar por conseguir un oco diante da cheminea, cando clamaba contra as nenas que actuaban con espontáneo egoísmo autoprotector: «Y ¿qué diremos del desenfado con que algunas se apoderan de la mitad de una chimenea para poder alentarse á sus anchas, dejando que los demás tiriten de frío?»²³.

Con anterioridade á época do *desarrollismo* dos anos sesenta, algunhas casas da pequena burguesía dispuñan de estufa ou cheminea, pero diversos testemuños poñen de manifesto que non parece que tales artiluxios resultasen de grande utilidade. Por diversas causas. Algunhas delas deixounas apuntadas Josep Pla nunha anotación feita en marzo de 1918, en *El cuaderno gris*: «No se podría negar que en los días más inclementes y crudos no se encendiese el hogar del comedor. Pero esto no era demasiado corriente. Mi madre era, en este punto, un elemento discordante: decía que el fuego crea mucho desorden y lo ensucia todo. Y, en parte, tenía razón. Sólo cuando soplabo un viento determinado –ahora no recuerdo cuál– la chimenea tiraba de abajo arriba, es decir, normalmente. En aquella época nadie sabía construir una chimenea, y encontrar una que funcionase bien era un hecho de simple azar, una propina de la divina providencia»²⁴.

O problema da calefacción viña según parece de antigo. Cando corrían os anos da segunda metade do século XVIII, no período en que conde de Aranda presidía o *Consejo de Castilla*, chegou a Madrid o lendario sedutor Giacomo Casanova. Refire este nas súas interesantes memorias que os habitantes desta capital parecíanlle: «(...) tan frioleros que al menor soplo del norte, incluso en plena canícula, no salen de casa sin abrigo»²⁵. Fixéronlle saber que os madrileños combatían o frío índose a expoñer ós raios solares na Porta do Sol, procurando embucharse ben nas súas capas. No que se refire ás condicións do seu albergue, que é o que aquí nos interesa máis directamente, sinalaba o seguinte: «Quedé satisfeito de mi alojamiento en la calle de la Cruz, sólo que no tenía chimenea. A pesar de ser más baja la temperatura en París que en Madrid, se nota aquí más el frío, a causa, debe ser, de que Madrid es la capital más elevada de Europa»²⁶. Polo menos dispuña dun braseiro, pero resultaba que daba unha calor abafante e francamente inaturable.

Custoulle gran traballo dar cun estufista en Madrid e cando atopou un tivo que ser el quen lle ensinase como había que construír tal artefacto. Deixo constancia do retraso español neste orde de cousas, sinalando que: «Si Madrid tiene estufistas a mí me lo debe ya que me ví obligado a enseñar a este hombre su oficio»²⁷.

Despois de todo isto non é tan inverosímil. No século XIX pasaban frío ata os ministros do goberno, como tivo ocasión de constatar e de padecer, de paso, o curtido e empedernido viaxeiro, vendedor de Biblias, G. Borrow, quen refire o seguinte en *La Biblia en España*: «Una mañana temprano acudí a Palacio, en una de cuyas alas estaba el despacho del primer ministro. El frío era cruel; el Guadarrama, sobre el que hay una hermosa vista desde la explanada del Palacio, estaba cubierto de nieve. Casi tres horas estuve tiritando de frío en una antecámara, con varias personas más que, como yo, aguardaban audiencia del poderoso. Al cabo se presentó el secretario particular y, después de hacer diversas preguntas a los otros, se dirigió a mi, interrogándome acerca de mi calidad y mis pretensiones. Díjele que yo era un inglés, portador de una carta del ministro británico»²⁸.

Aínda nos tempos da Segunda República as cousas non tiñan mellorado grande cousa a este respecto. O político republicano Manuel Azaña, deixou constancia disto nunha anotación feita no seu Diario, en xaneiro de 1933: «La comida en Palacio ha mejorado; pero sigue haciendo frío en aquella casa»²⁹.

Polo demais, o braseiro era un sistema moi espallado para escorrentar o frío. Pero suscitaba o temor do *atufamiento*, debido ó carbón a medio acender no braseiro. Cautas voces alertaban á xente explicando que: «jamás debe dejarse un brasero en la habitación donde se duerme», pois tal imprudencia produce mareos, vómitos «y aún verdadera asfixia»³⁰. Tales braseiros de carbón e leña, así como outros aparellos que queiman combustible, consumen axiña o osíxeno e producen monóxido de carbono, cuxa aspiración provoca soño e mesmo a morte. Para evitar estes problemas, os hixienistas recomendaban a ventilación frecuente das habitacións e apagar estes aparellos pola noite. Aínda no ano 2003, a Consellería de Sanidade recordaba que cada ano se producía unha media de tres falecementos por respirar monóxido de carbono. Nas últimas décadas, o braseiro era un procedemento que soamente empregaban as xentes de economía moi modesta, pero con anterioridade á década de 1960, recorrían tamén a el os sectores acomodados.

Vai lavar a cara

O lavado e a hixiene corporal non preocupaban gran cousa nos medios populares, tanto urbanos³¹ como rurais. A comezos do século XIX, unha característica común de todos os fogares obreiros de Santiago era a práctica inexistencia de útiles de aseo e limpeza, xa fora da casa, da roupa, ou relacionados co aseo corporal³². Polo demais, «En cuanto á los moradores del campo se puede decir que tienen horror al agua y que la incuria y el abandono en materia de limpieza son distintivos que les acompañan casi siempre»³³. Todo o máis, importaba dar unha impresión de aseo diante dos veciños, nomeadamente no domingo. Ter un aspecto aseado equivalía ante todo a ir ben peitado e levar a roupa limpa, ou cando menos sen demasiadas manchas e arrugas. Tanto os tratados de urbanidade como os preceptos dos hixienistas reparaban na conveniencia de someter a ablucións ás partes visibles do corpo: a cara e as mans. En particular as uñas, que poucos labregos conseguían levar adecentadas. O lavado do resto do corpo xa non se miraba tanto.

Examinaremos cal era a hixiene e os coidados corporais que se practicaban no medio campesiño tradicional. Pola noite, deixábase un ouriñal debaixo da cama, por se houbera algunha urxencia fisiolóxica. Enténdese que servía para recoller as augas menores, pois de non ser así terían que levantarse para ir o retrete. Pola mañá, ó saír o sol no verán, máis tarde no inverno, o paisano erguíase e, no mellor dos casos, botaba auga coa xerra (de metal esmaltado de branco) no *aguamanil* ou almofía e lavábase a cara, máis ben coas puntas dos dedos. Utilizaban auga fría e secábanse cunha toalla de liño. A almofía adoitaba ter tres pes e un aro de madeira ou metal sobre o que se instalaba un pequeno lavabo de parcela, previsto para botar auga cun xerro e lavarse. Moitos levaban incorporado un espello e un toalleiro. Habíaos máis sofisticados, que estaban empotrados nun moble de madeira, en cuxa parte inferior, celada por dúas portelas, se depositaba un cubo destinado a recoller a auga sucia. En Beluso, nunha casa labradora e mariñeira forte, dispuñan dun moble de madeira con pileta, sobre a que campaban unha billa e un espello. Na parte traseira albergaba un depósito de auga con tapadeira, que se enchía cunha xerra de parcela. Na parte inferior, agochada tras dunha portiña, había outro recipiente destinado a recoller a auga usada. «Pero isto usábase para cando viña o médico e tiña que lavar as mans. Nós, correntemente utilizábase unha palangana»³⁴, recoñecía o home con franqueza.

Precisaba un etnógrafo, nos anos vinte, que en realidade: «Non está moi espallado o costume de lavala cara todos os días e, sobre todo, no inverno, enquécese desto máis veces das que cumpría»³⁵. O doutor Antonio Correa indicaba facendo referencia á maioría da poboación lucense que: «Las labores de su tocado se reducen á verificar el domingo por la mañana conatos de lavarse y peinarse, mudan al mismo tiempo la mayor parte de ellos la camisa (...) y hasta el domingo siguiente está ya listos en materia de aseo y limpieza»³⁶. Apostilaba, ademais, que esta era a rutina popular habitual que só se alteraba algún día festivo, con ocasión dunha viaxe que houbera que facer (cosa moi excepcional) ou para acudir a unha feira. A expresión «lavarse como o gato», non só resultaba de aplicación ós campesiños. Moitas persoas se aseaban como o personaxe de Galdós, Villaamil, que saía da súa alcoba, entre oito e nove da mañá, «después de haberse refregado el hocico con un poco de agua fría y de pasarse el peine por la rala cabellera»³⁷. En 1923, un mestre navarro erguíase pola mañá un cuarto de hora antes das nove para empezar a dar as súas clases a esa hora. Isto abondáballe para vestirse e asearse porque, segundo conclúe Vila-San-Juan, nos anos vinte «el agua y el jabón no se utilizaban en demasía...»³⁸.

Tampouco o lavado das mans era algo que se realizara de xeito habitual. Nas obras de García Barros descríbense con detalle os costumes populares, e non se aprecia que os labregos lavaran as mans, por exemplo antes de comer³⁹. Non eran poucos os médicos e comadroas que atendían as parturientas sen adoptar esta previsión básica e provocaban nalgúns casos infeccións mortais, como consecuencia das clásicas febres puerperais. Isto adoitaba ser unha causa de mortalidade relativamente común nas mulleres do século dezanove⁴⁰. Pódese imaxinar entón como sería a situación dos labregos. Nalgúns casos, os paisanos, lavaban as mans ó chegar á casa o medio día, despois de traballar, ou mellor aínda pola noite. Pero varios testemuños indican que isto non era o máis xeral. Apuntaba, por vía de exemplo, o mencionado estudo médico que, a finais do século XIX, os labradores: «(...) después de andar trabajando generalmente con las manos llenas de porquería apenas se acuerdan de lavarlas y limpiarlas antes de ir á comer»⁴¹. Outrosí, engadía que: «El cortarse y limpiarse las uñas es cosa casi totalmente desconocida entre nuestros labriegos»⁴². Dita falla de hixiene revestía notable importancia, xa que: «(...) nues-

tros paisanos apenas usan para comer de ningún utensilio especial, como no sea para los líquidos, sirviéndose de las manos como instrumentos predilectos de aprehensión de los alimentos, particularmente de los sólidos»⁴³.

Polo demais, coñecendo a pouca inclinación da xente polos lavados, un hixienista recomendaba o que sería o obxectivo ideal daquela: «Una vez al mes te lavarás los pies»; empregaba a rima para tratar de auxiliar á memoria da xente.

Os baños de «limpieza y recreo» eran por completo descoñecidos en moitas comarcas, a pesares de que fosen abondosas as augas en todos os recantos do país⁴⁴. En efecto, constataba o médico lucense que a pouca afeición polas ablucións non se debía precisamente a que escasearan os recursos hídricos na zona: «Lástima grande que aquí que tanto abundan las aguas más puras y saludables que pueden desearse, no se hallen establecidas costumbres que fomentasen el aseo en elevado grado»⁴⁵. Hai que puntualizar noustante que, ó non dispoñer a maioría das casas de traída de augas, tanto no medio rural como nos barrios periféricos das urbes, ata a segunda metade do século XX, a abundancia de auga non evitaba á xente de que realizar un importante esforzo, co conseguente gasto de tempo, para conseguila. Cando comezou a chegar a auga corrente ás zonas céntricas das cidades, nas primeiras décadas do século vinte, melloraron as condicións hixiénicas e mesmo tamén a saúde pública: na Coruña, por vía de exemplo, chegou a traída de auga, provista dun filtro, na primeira década do século XX, e axiña se rexistrou un apreciable descenso nas taxas de morbilidade e mortalidade ocasionadas polas febres tifoideas, cólera e gastroenterite⁴⁶.

Na época de Primo de Rivera as obras das traídas colleron un pulo importante mercé os empréstitos que o Estado lles concedía os concellos para obras melloras públicas.

Polo demais, o doutor Correa facía a salvidade de que na época estival o panorama da hixiene melloraba un tanto máis. En efecto, no verán lavábase a xente en maior medida que no inverno porque suaban bastante máis e, como non facía frío, non resultaba tan heroico espirse. Poderían, como máximo, bañarse no río unha vez por semana, ou ben nunha tina grande de madeira ou metal, emprazada na cociña, con auga quente (quentada no lume, a base de potas).

Para as xentes do litoral resultaba máis doado prestar atención a súa hixiene e coidados corporais. Un hixienista recoñecía que os habitantes da costa facían uso «bastante frecuente» dos baños de mar e tamén recorrían ás ablucións aqueles que vivían nas ribeiras dos ríos dun certo caudal. Nalgunhas ocasións aproveitaban algunha fonte mínero-medicinal, ou ás ablucións con herbas na súa casa, pero facían isto «(...) por prescripción científica y por empirismo, para curar alguna enfermedad crónica y cuando no hay otro remedio más barato de que echar mano»⁴⁷.

Os outros grupos sociais manifestaban algo máis de escrúpulo, pero tampouco parecían esmerarse demasiado. E isto non era algo que acontecese soamente en Galicia. O marqués de Salamanca rompeu coa súa magnificente e ostentosa vida os costumes mezquinos de Madrid, na década de 1840. Este financeiro foi quen iniciou a transformación dos hábitos das xentes de alta posición, incitándoas a vivir en mellores condicións. Foi o primeiro que instalou un baño na súa casa, «ejemplo prontamente seguido; y que se bañaba a diario; en esto ya fueron remisos los imitadores»⁴⁸. Nesta orde de cousas, o médico lucense, Correa Fernández, referíase, nunha topografía médica, ás persoas *pudientes*, ilustradas e residentes na capital e nas vilas da provincia. E constataba que se ben se lavaban e facían o seu tocado tódolos días, en cambio: «En la cuestión de

los baños es verdad que andan un poco rezagados, haciendo uso de ellos solamente en el verano, y eso con un fin terapéutico ó por prescripción facultativa y mas excepcionalmente por recreo»⁴⁹. A medida que a traída de auga foi chegando ás casas, e estas empezaron a dispoñer de termos nos cuartos de baño para quentala, en vez de ter que recorrer a potas de auga que había que facer ferver nas cociñas de ferro, entre as clases medias e altas urbanas, foise espallando o costume do baño semanal. Elvira Lindo lembraba que cando era pequena se bañaban pouco, «los sábados generalmente, y luego las madres tenían que limpiar el cerquillo de roña que quedaba en la bañera»⁵⁰. O hábito da ducha diaria foi en España unha conquista hixiénica que empezou a difundirse con certa extensión, nos medios urbanos, na década de 1970.

A altura de 1904, non eran poucos senón que probablemente formaban lexión, os que opinaban que o baño resultaba pouco conveniente, ou mesmo contraproducente. Nun diálogo entre dous esposos, reflectido nunha revista da época, o marido trataba de convencer a súa dona de que tiñan que modernizarse e imitar ás persoas de nivel social elevado que empezaban a facer uso do baño. Pero a muller mostrábase recalcitrante e aducía con tono de protesta: «-Pues yo siempre he oído decir que es peligroso. Cuando yo me criaba -y bien sabes que pertenezco a una familia decentísima- nunca nos hemos bañado, porque papá era opuesto á los lavatorios»⁵¹. Algunhas damas da burguesía compostelán encontraban, cara á década de 1930, que a bañeira podía ser de utilidade para almacenar as caixas de sombreiros⁵². No medio rural, en cambio, non foron poucos os campesiños que, máis tarde, aproveitaron a bañeira para salgar a carne do porco despois da matanza.

A reprobable falla de hixiene estaba motivada, segundo o criterio dos médicos, pola preguiza e o abandono das xentes. Pero, en verdade, semella que a escasa limpeza non se debía só a descoido, senón tamén á perduración de certas concepcións prexuzosas –das que participaban tamén nalgunha medida os sectores acomodados da poboación– que estimaban pouco recomendables as ablucións. Trátase da pervivencia dun prexuízo antigo, de larga vixencia e difícil desarraigo nos medios populares de Galicia; aparece ben expresado neste proverbio: «Poco baño, poco daño», e tamén neste outro recopilado xa en 1870: «Hombre de baños, hombre de pocos años»⁵³, que coñece tamén a fórmula: «Los que van a baños, viven pocos años»⁵⁴.

En relación co emprego da auga nas prácticas hixiénicas, o doutor Correa recoñecía que as crenzas ancoradas no imaxinario colectivo desempeñaban tamén un papel relevante; dito coas súas propias palabras, influían nesta cuestión: «las máximas y preocupaciones añejas y antihigiénicas que aun se conservaban entre nuestros labradores (...)»⁵⁵. E non só entre eles, como xa apuntamos.

DOS MIASMAS ÓS MICROBIOS

Georges Vigarello sostén⁵⁶ que a historia da limpeza corporal revela unha gran variedade no tempo dos costumes e mesmo dos aspectos vencellados ó imaxinario colectivo relativos ó auga e as súas propiedades / virtudes. Deste xeito, resulta moi considerable a distancia que separa as representacións antigas da cultura popular das vixentes na época recente.

En realidade, adoitábase pensar que non era conveniente nin san lavarse moito, xa que a cotra de suciedade constituía unha barreira de protección contra dos miasmas tóxicos que pululaban pola atmosfera. Jean-Pierre Goubert⁵⁷ sinalaba que, no marco da cultura

paisana máis tradicional -auténtico receptáculo dos costumes ancestrais- considerábase a suciedade como protectora, polo que o lavado aparecía como algo nefasto.

Ata o século XVIII, a elite de Francia temía que os poros tumefactados da pel se comportasen como aberturas polas que poderían penetrar os contaxios hasta os receptáculos orgánicos. Sospeitábase que a auga podería obrar como os imperceptibles velenos que invadían os corpos dos contaxiados. O baño, pois, non carecía de riscos, posto que deixaba a pel en gran medida aberta e, xa que logo, doada de penetrar. Como apunta Vigarello: «Una mecánica simplificada de la infiltración y una racionalización concibida, en primer lugar, para explicar el fulminante ataque de las pestes y de las epidemias han ido favoreciendo esta representación de un cuerpo de fronteras penetrables»⁵⁸.

A maior abundamento, a opinión popular, a fins do século XIX en Francia, mantiña un repertorio de crenzas que harmonizaban ben coa presenza omnívora dos parasitos. Pensábase que a sarna, os piollos e os parasitos en xeral, non facían outra cousa que limpar o sangue dos nenos. De feito, en certos lugares cubríase de pulgas ós nenos que non as tiñan, porque consideraban que era bo para a súa saúde. Polo demais, tíñase por certo que tiñas e pústulas, erupcións, furúnculos e supuracións de tódalas clases, facían saír os humores e purificaban o corpo. Era pois preferible non lavarse para conservalos. E mesmo semellaba preferible non lavarse «tout court»: canto máis sucios estivesen os nenos máis medrarían⁵⁹.

A propia medicina antiga ollaba con algunha prevención os baños.

Segundo revela o estudo de Georges Vigarello⁶⁰, ata o século XIX non se abriu paso na opinión ilustrada de Francia a concepción de que o auga non debilita as defensas corporais, facendo máis fráxiles as aberturas da pel, senón que pola contra permite un maior dinamismo nas funcións orgánicas intensificando a transpiración e as enerxías. Deste xeito, cambiou o paradigma vixente nas antigas prácticas dos tempos da peste (andazo que seguiu aflixindo á poboación no século XIX): deixou de considerarse que a auga expuña ó incauto ós riscos da infección e o contaxio para soste que, contrariamente, protexía á persoa hixiénica que recorría ás ablucións minorando os riscos.

As teorías bacteriolóxicas de Pasteur contribuíron a transformar a percepción do lavado. Mercé a súa pescuda comprendeuse que a auga realizaba unha función hixiénica positiva eliminando a suciedade que servía de caldo de cultivo para os microbios invisibles a simple vista⁶¹.

Hai tamén un compoñente moral na exhortación dirixida pola burguesía, imbuída do novo credo hixienista, ás clases populares: certamente, mediante a «orde» do corpo e a disciplina da hixiene obtíñanse beneficios fisiolóxicos, pero ademais se propiciaban as virtudes morais⁶².

BARBEIROS DE ANTANO

O peiteado era pouco concienzudo. Ou innecesario: era corrente nos homes levar a cabeza co pelo rapado moi curto⁶³. Nenos e mozos levaban xa máis pelo, con raia no medio ou no lado dereito⁶⁴.

Non era costume lavar os dentes. Como haber, existían dentríficos xa en 1900, mesmo marcas como *Licor del Polo*, pero isto era un hábito urbano e señorial, pouco espallado. Un labrego tomaba de cando en vez unha mazá e xa ía tirando así. Despois de comer podía limpar as frebas que lle quedaran entre os dentes con axuda dalgún improvisado garabullíño,

a non ser que tivera a sorte de que na taberna houbera escarvadentes, que era moito haber (tiña máis probabilidades de encontralos nun café da vila). Como é lóxico, picábenselle moi axiña as moas e a partir dos trinta anos abundaban as persoas parcialmente desdentadas. Os vellos, estaban case todos sen dentes (no medio rural, non se empregaron as dentaduras postizas ata hai poucos anos). Tamén era común, entre as persoas de certo acomodo, ter algunha moa ou dente de ouro. Presumíase diso.

Realizábase o afeitado con xabón de afeitar (no mellor dos casos), brocha e navalla de rasurar. O domingo pola mañá, antes de ir a misa, era un momento axeitado para afeitar a cara. Conviña ter a man un aparello para afiar a navalla, que adoitaba ser de coiro cun mango. O campesiño non acostumaba deixar medrar a barba, aínda que non era raro que andara mal afeitado, con barba de catro ou cinco días. Había algúns que deixaban as patillas máis longas. Entre os vellos era máis común deixar a barba. A xente descoidábase cos anos. Tamén, nas vilas, os homes adoitaban acudir ó barbeiro, non só para cortar o pelo, senón tamén para afeitar a barba pagando un modesto prezo. De paso, enterábanse das novas e comentábanas, pois a barbería era un centro de sociabilidade masculina primordial.

Como no ouriñal só se adoitaba mexar, tiñan que facer as necesidades maiores no escusado ou na horta, nomeadamente no recanto das coles, pois as follas desta planta parecían axeitadas para facer as veces de papel hixiénico. Non se preocupaban moito de recatarse. O sentimento de vergonza, como o de pudor ou o de privacidade, estaban daquela escasamente perfilados.

Cuartos de baño non empezou a haber nas vivendas campesiñas ata ben entrados os anos sesenta. Constitúe un elocuente testemuño da situación da hixiene nas aldeas, a descrición realizada por Cristina Lilliestierna, escritora sueca asentada no Morrazo, polos anos cincuenta. Acordou contratar a Esmeralda, unha moza aldeán de vintecatro anos, vestida de negro, que cando se adentrou na casa quedou asombrada: «O cuarto de baño déixaa abraiada; afirma que xa tiña visto algo semellante nunha revista. Inténtolle explicar para que serve unha bañeira e un lavabo e que servizo pode prestar un water»⁶⁵. Nesta orde de cousas, unha muller informante lembraba o seguinte: «Ai, o cuarto de baño, mira, daquela, o cuarto de baño tíñamos que ir fora, tiñámolo fóra, no patio. Tíñamos o cuarto de baño fóra. Despois a casa non tiña, daquela non tiñan cuarto de baño nin nada. E despois de pasar anos fixerámolo. E nese cuarto que tíñamos debaixo da parra, porque era... o servizo, pois entonces, tíñamos unha tina ggrande, pa ducharnos. Despois un hermano meu, que era moi mañoso, fixo unha cousa como que caera augha na tina, non sabes? Xa era unha cousa, buenó, xa era unha marabilla!»⁶⁶.

Nas casas de maior acomodo, había un habitáculo nun recuncho do sobrado, provisto dunha portíña. Este era o recurso para cando chovía ou ben para os apuros de noite. Dentro do retrete había un burato redondo, feito no piso de madeira. Sobre el, instalábase nalgúns casos, para maior comodidade, un banquiño tamén furado. Outro modelo de water consistía nunha estrutura rectangular, semellante a unha mesiña de madeira baixa, cun burato no centro. Por riba dispuña dunha tapadeira provista de asa (sen bisagra)⁶⁷. A cada lado quedaba un espazo para poñer papel ou pousar un ouriñal. As dexeccións caían sobre a palla e o toxo do cortello. Para que non se acumularan, íanse remexendo regularmente. Logo aproveitábase como abono. Como papel hixiénico empregábanse trapos vellos, se os había (anacos de vellas camisas, etc.⁶⁸), as follas do xornal ou ben papel basto, de estraza. Nos retretes adoitaba haber algúns pliegos atravesados por un arameo suxeito á parede.

Tamén había algunhas casas que dispuñan dun escusado situado no exterior que daba a un «pozo negro». Ou ben tiñan unha simple poza, que estaba perto da casa, en descuberto ou baixo o quinteiro. Era un pozo simple, a beira do cal había que dispoñer o corpo para defecar. De cando en cando, botábaselle toxo e herba para aproveitar como fertilizante⁶⁹. Os detritos se infiltraban no solo e contaminaban as augas subterráneas. Isto era, claro está, un factor de contaminación das augas subterráneas, e conseguintemente, das fontes e dos pozos. Deste xeito, rexistrábase a presenza de bacteria fecal coniforme, microorganismo procedente dos defecacións humanas que provoca doenzas como hepatite vírica, tífos, gastroenterite e mesmo cólera.

Ó chegar a noite –polo regular, recollíanse cedo– con sorte, poderíanse lavar as mans.

O cambio de roupa interior, como tamén a da cama, adoitaba facerse cada oito días. Isto no mellor dos casos⁷⁰. Só nas casas de moito acomodo cambiábase a roupa íntima cada tres días.

Ó cabo, a despreocupación pola hixiene persoal resultaba –segundo o xuízo dun gáleno– especialmente grave no que concernía ós vellos e ós nenos, nos que a falla de hixiene «se eleva a su último límite»; sendo así que «la porquería y la inmundicia sientan en ellos sus destestables reales»⁷¹.

O descoido na hixiene corporal de moitos labradores e xente traballadora provocaba malestar ás veces no trato interclasista. Chamaba a atención sobre isto un médico, que se refería a situación da hixiene na provincia lucense, a finais do século dezanove. Censuraba con acritude as prácticas hixiénicas dos campesiños, por parecerlle laxas en demasía: segundo el, apenas se aseaban e levaban. Detallaba mesmo, con certo prurito escatolóxico, que coa súa *negligencia vituperable* favorecían a «repugnancia por parte de personas limpias é ilustradas, las que se ven precisadas á separarse de tales individuos, á quienes el trato de aquellas podía servir de mucho»⁷².

A despreocupación pola hixiene alcanzaba a tódolos ámbitos. Pódese observar isto por exemplo na preparación culinaria dos alimentos ou no seu consumo na mesa. A clamorosa falla de limpeza tiña aquí unha repercusión directa na saúde, que podía verse severamente afectada polas doenzas infecciosas. Vexamos unha escena costumista recreada en *As aventuras de Alberte Quiñoi*⁷³: Uns rapaces apañaron na cociña as cuncas do caldo e foron a acomodarse nas escaleiras que conducía ó sobrado. Como as patacas estaban moi quentes colléronas coas mans e puxéronas a enfriar na escaleira. Como cadrou que a nai tivo que subir ó sobrado a atender o neniño no berce, os rapaces correron as patacas para deixar sitio e impedir que a nai as pisara. Esta díxolles ó pasar que eran uns «cochinos», pero non lles impediu que as comeran.

HIXIENE DA MULLER

No que atinxe ás mulleres, o lavado da cara e das mans pola mañá era quizais un pouco máis habitual e tamén máis concienzudo que o dos homes. Adoitaban empregar unha pastilla de xabón caseiro. A nai bañárase ela e ós cativos, nunha tina, ou barreño, ou ben no río, de tarde en tarde. O usual no medio rural, xa ben entrados os anos sesenta, era lavarse por partes, no inverno de mes en mes, sinalaba unha informante. Na época estival, cada oito días⁷⁴.

Cambiábase de roupa cunha periodicidade semellante a do varón -a non ser que éste fora particularmente refractario ó tema-, pois ela era quen gobernaba estas cousas. Botábase a lavar a roupa cando realmente estaba ben luxada. No caso de que lavara a roupa cunha frecuencia semanal a señora adquiriría sona de ser moi limpiña e de traer

moi ben aseados ós seus. Efectuaba o lavado da roupa no río, ou no lavadoiro particular ubicado na proximidade na casa. Tamén podía recorrer a un lavadoiro público, lugar de sociabilidade feminina por excelencia. Empregaba unha táboa de madeira ondulada, unha tina na que transportaba a roupa, unha pastilla de xabón caseiro e un cepillo. Se querían dispoñer de auga quente tiñan que quentar unha pota na cociña⁷⁵.

A nai e as fillas tiñan que baleirar cada día os ouriñais fora da casa, e os cubos ou palanganas de auga sucia (do lavado) de toda a familia. No tocante ó peiteado, eran moi abondosas as mulleres labregas e populares que levaban o pelo partido en dúas bandas. As mozas polo xeral levaban un peiteado con carreiro polo medio da cabeza e o pelo botado para atrás, formando dúas trenzas, chamadas *panieiras*, Tamén podía ser unha sóa trenza, que as máis elegantes adornaban cunha lazada de seda no cabo, case sempre negra⁷⁶. Algunhas recollíano na base da cabeza facendo moño. A fins da década de 1920, había xa moitas mozas co pelo curto, cortado á moda imposta por Coco Chanel (estilo *garçon*) ou que levaban feita a permanente⁷⁷.

Os coidados da pel das mulleres pertencentes ós sectores populares eran practicamente nulos. As mozas e mulleres das aldeas adoitaba ter a faciana de cor vermella, e a pel curtida e pouco fina, como consecuencia do traballo ó vintimperio. As mans, inevitablemente endurecidas e callosas. A mala alimentación, as doenzas e o rigor do clima se concitaban para facer que a partir dos vintecinco anos a maior parte das mozas vira murchada a súa louzanía e eventual fermosura. Un domingo, a muller se arraxaba un pouco máis, vestíase un pouco mellor, púñase uns pendentes, e cubría os cabelos cun pano vistoso para levar a misa, se non dispuña dun velo negro de encaixe. Podía ser que se perfumara un pouco con auga de colonia. Se cadra bótase uns polvos de arroz na cara. Unha rapaza solteira, de familia labradora de bon pasar, podería ademais, con moita audacia, pintar os beizos e levar o pelo longo, que podería recoller en dúas trenzas, segundo xa se indicou. As labregas non pintaban as uñas. Si que o facían, en cambio, as señoras das vilas e cidades, afeccionadas a empregar asemade polvos faciais, e tamén a maquillárense a pintaren os beizos. Algunhas tamén se tinguían o pelo⁷⁸.

Cando a muller casaba debía mostrarse convenientemente recatada e discreta para non dar que falar, Considerábase que se xa conseguira marido non tiña necesidade de presumir diante dos restantes homes. Os clérigos predicaban contra os recursos da cosmética e o ornato que non eran, segundo eles, senón ardidés do Maligno. É perfectamente concibible que aproveitaran a penumbrosa confidencialidade do confesionario para instruíran ás mulleres neste espírito de modestia. Frei Luís de León ofrecéralles unha referencia orientativa en *La perfecta casada* (1583), onde se mostraba contrario a que as mulleres casadas, inspiradas polo demo (sic), se pintaran os ollos e se puxeran coloretés e outros enfeites na cara. Baixo unha fórmula de interrogación retórica, a súa condena non tiña paliativos: «Mas ¿qué locura aquesta tan grande, desechar el rostro natural y buscar el pintado?»⁷⁹. Invocaba en abono da súa tese unhas palabras de San Ambrosio, que non deixaba o máis mínimo marxe para ambigüidade: «Más tolerable en parte es ser adúltera, que andar afeitada; porque allí se corrompe la castidad, y aquí la misma naturaleza»⁸⁰.

As mulleres labregas non se depilaban ou, en todo caso, facíano nas únicas partes do corpo que se ofrecían a vista: a cara, e todo o máis, os brazos. En 1900, podíanse ollar nos xornais anuncios de polvos cosméticos depilatorios, por exemplo da firma barcelonesa Borrell, pero estaban pensados só para o cutes⁸¹. Na publicidade de

depilatorios, da revista *Vida Gallega*, en 1926, apreciase isto mesmo. E facían isto as mulleres máis coquetas e as mozas en idade de merecer. As damas que vivían nas cidades tampouco se depilaban moito máis. Empezaron a facelo cando apareceu o costume de acudir as praias no verán, onde se utilizaban traxes de baño que deixaban á vista as pernas. Empregaban a cera, uns polvos cosméticos depilatorios que se mercaban nas droguerías das cidades, ou ben unha especie de disco depilatorio semellante a un papel de lixa que se facía rotar e cortaba o vello⁸². Para disimular o bigote utilizaban auga osixenada, pois deste xeito o vello quedaba tinguido de loiro.

NOTAS

¹ «Refrás», *O Tio Marcos d'a Portela. Parrafeos c'o pobo gallego*, Ano Primeiro. Parrafeo Primeiro. Ourense, 7 de Febreiro de 1876, p. 4

² Xosé María Gómez Vilavella: «Aqueles mestres / Aqueles zoqueiros», *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, Nº 5. Ano 2001, p. 227.

³ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, Imprenta de «El Regional», Lugo, 1891, pp. 147-148

⁴ Eugen Weber: *France, Fin de Siècle*, Belknap-Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1986, p. 54

⁵ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, *Ob. cit.*, pp. 144-146.

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem.*

⁸ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, *Ob. cit.*, pp. 147-148

⁹ Ramón Cabanillas: «¡Miserere!», *Vento mareiro* (2ª ed. 1921) *I Obra Completa*, Akal, Madrid, 1979, p. 278.

¹⁰ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, *Ob. cit.*, pp. 147-148

¹¹ Gonzalo Torrente Ballester: *Los gozos y las sombras. I. El señor llega*, Alianza, Madrid, 1979, p. 404.

¹² *Ibidem.*, p. 311.

¹³ Ramón Otero Pedrayo: *Arredor de sí*, Galaxia, Vigo, 2ª ed., 1970 (1ª ed. 1930)

¹⁴ Pío Baroja: *Desde la última vuelta del camino. Memorias*. Tomo II: *Familia, infancia y juventud*, Caro Raggio, Madrid, 1982, p. 280.

¹⁵ *Alfonso (1902-1990)*, catálogo dunha exposición fotográfica (Comisario: Luis María Caruncho Amat), Fundación Pedro Barrié de la Maza, Madrid, 1999, p. 91. Este comentario figuraba na exposición, pero non no pe da foto que se recolle no catálogo

¹⁶ Josep Pla: *El cuaderno gris*, Círculo de Lectores, Barcelona, 1997, pp. 52-54.

¹⁷ Entrevista de Xavier Castro a Miguel e Ramón Muñiz de las Cuevas, oriundos de Ourense.

¹⁸ Josep Pla: *Dietarios (Volumen I. El Cuaderno Gris / Notas Dispersas)*, Espasa, Madrid, 2002, p. 744.

¹⁹ Pedro Martínez Baselga: *Patología social española*, Imp. F. Villagrasa, Zaragoza, 1903. Cit. por Germán Rueda: «Formas de sociabilidad y condiciones de vida en la segunda mitad del siglo XIX», en Rafael Sánchez Mantero (Ed.): *En torno al 98. España en el tránsito del siglo XIX al XX*, T. I, Universidad de Huelva, Arco Libros, Madrid, 2000, p. 54.

- ²⁰ Pedro Felipe Monlau: *Elementos de Higiene privada ó arte de conservar la salud del individuo*, Imprenta de Rivadeneyra, Madrid, 4ª ed. 1870 (1ª ed. 1846), pp. 500-501.
- ²¹ Rosalía de Castro: «¡Terra A Nosa!», *Follas Novas*, Galaxia, Vigo, 1993, p. 339.
- ²² Florentino López Cuevillas; Xoaquín Lorenzo Fernández: *Vila de Calvos de Randín. Notas etnográficas e folklóricas* (Seminario de Estudos Galegos), Santiago de Compostela, 1930, p. 33.
- ²³ Pbro. José Codina: *La niña cortés, ó Lecciones de urbanidad y decoro para los colegios de señoritas*, Imp. de Gregorio Hernando, Madrid, 1870, p. 6
- ²⁴ Josep Pla: *El cuaderno gris*, Ob. cit., p. 53.
- ²⁵ Giacomo Casanova: *Casanova. Memorias*, Mediterráneo, Madrid, 1973, pp. 180-181.
- ²⁶ *Ibidem*.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ G. Borrow: *La Biblia en España*, Alianza, Madrid, 1983, p. 156.
- ²⁹ Manuel Azaña: *Diarios, 1932-1933. «Los cuadernos robados»*, Crítica, Barcelona, 1997, p. 124.
- ³⁰ *Faro de Vigo*: «Preceptos higiénicos», 2 de Enero de 1900, p. 4.
- ³¹ Nemesio Fernández-Cuesta y Porta: *La vida del obrero en España desde el punto de vista higiénico*, Est. Tip. de V. Tordesillas, Madrid, 1909.
- ³² Herminia Pernas Oroza: *Las clases trabajadoras en la sociedad compostelana del siglo XIX*, Consorcio de Santiago-Nigra, Santiago, 2001, p. 70.
- ³³ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., p. 149.
- ³⁴ Entrevista realizada por Xavier Castro a Jesús Pallal, pequeno adegueiro de Beluso (Bueu), onde naceu en 1942.
- ³⁵ Xosé Ramón Fernández Oxea (Ben-Cho-Shey): *Santa Marta de Moreiras. Monografía dunha parroquia ourensán (1925-1935)*, Ed. do Castro, (1ª ed. 1968), Sada (A Coruña), 1982, p. 304.
- ³⁶ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., p. 149.
- ³⁷ Benito Pérez Galdós: *Miau*, Cátedra, 4ª edición, 2004, p. 129.
- ³⁸ José Luis Vila-San-Juan: *La vida cotidiana en España durante la dictadura de Primo de Rivera*, Argos Vergara, Barcelona, 1984, p. 73.
- ³⁹ Manuel García Barros («Ken Keirades»): *As aventuras de Alberte Quiñoi. Novela galega humorística e de costumes. Desfile de vida campesiña*, Vía Láctea Editorial, A Coruña, 1990. Contiños da Terra, Volume 42, A Cruña, 1931. *Enredos*, Galaxia, Vigo, 2000.
- ⁴⁰ Xavier Castro: *A la sombra ejemplar de los parrales. Cultura del vino en Galicia y otros espacios peninsulares*, Trea, Gijón, 2006.
- ⁴¹ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., pp. 150-153.
- ⁴² *Ibidem*.
- ⁴³ *Ibidem*.
- ⁴⁴ *Ibidem*, p. 149.
- ⁴⁵ *Ibidem*, p. 150.
- ⁴⁶ Alberte Martínez López; Carlos Piñeiro Sánchez: «Nacemento e desenvolvemento dun servicio público esencial: o abastecemento de auga na cidade de A Coruña, 1903-1936», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Tomo L, Fascículo 116, Santiago, 2003, p. 188.
- ⁴⁷ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., p. 149
- ⁴⁸ Conde de Romanones: *Salamanca. Conquistador de riqueza, gran señor*, Espasa-Calpe (Austral), Madrid, 1962, p. 37.
- ⁴⁹ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., pp. 148-149.
- ⁵⁰ Elvira Lindo: «Tinto de verano. La gorda». *El País*, 2 de agosto de 2003, p. 30.

- ⁵¹ Revista *Nuevo Mundo*, Nº 540, jueves, 12 de mayo de 1904. Cit. por José Antonio Tojo Ramallo: *Agua y saneamiento en Santiago de Compostela*, Aquagest, Santiago, 1998, pp. 39-41
- ⁵² Entrevista realizada por Xavier Castro a Mª Isabel Pérez Bobillo, ama de casa.
- ⁵³ Pedro Felipe Monlau: *Elementos de higiene privada ó arte de conservar la salud del individuo*, Ob. cit., p. 661
- ⁵⁴ Luis Junceda: *Diccionario de refranes. 2.500 refranes comentados*, Espasa Calpe, Madrid, 1997, p. 142.
- ⁵⁵ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., p. 149.
- ⁵⁶ Georges Vigarello: *Lo limpio y lo sucio. La higiene del cuerpo desde la Edad Media*, Alianza, Madrid, 1991, p. 281
- ⁵⁷ Jean-Pierre Goubert: *La conquête de l'eau*, Robert Laffont, Paris, 1986, p. 243
- ⁵⁸ Georges Vigarello: *Lo limpio y lo sucio. La higiene del cuerpo desde la Edad Media*, Ob. cit., p. 283
- ⁵⁹ Eugen Weber: *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale 1870-1914*, Fayard, France, 1983, p. 224
- ⁶⁰ Georges Vigarello: *Lo limpio y lo sucio. La higiene del cuerpo desde la Edad Media*, Ob. cit., pp. 222 e 224.
- ⁶¹ *Ibidem*, pp. 252-253
- ⁶² *Ibidem*, p. 285
- ⁶³ Xosé Ramón Fernández Oxea (Ben-Cho-Shey): *Santa Marta de Moreiras*. Ob. cit., p. 175.
- ⁶⁴ *Ibidem*.
- ⁶⁵ Cristina Lilliestierna: *Vivir no fin do mundo*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1983, p. 106.
- ⁶⁶ Entrevista realizada a Teresa Pedrós (Residencia Torrente Ballester) para a serie documental «O Mundo de Celavella», realizada por Voz Audiovisual, para a TVG, en novembro do 2003.
- ⁶⁷ Entrevista realizada por Xavier Castro Pérez a Carmen Méndez Argibay, veciña de Meiro (Bueu), nada no ano 1964.
- ⁶⁸ *Ibidem*.
- ⁶⁹ *Ibidem*.
- ⁷⁰ *Ibidem*.
- ⁷¹ Antonio Correa Fernández: *Ensayo de topografía médica de la provincia de Lugo*, ob. cit., p. 150.
- ⁷² *Ibidem*, p. 153.
- ⁷³ Manuel García Barros («Ken Keirades»): *As aventuras de Alberte Quiñoi*. Ob. cit., 1990, p. 99.
- ⁷⁴ Entrevista realizada por Xavier Castro Pérez a Carmen Méndez Argibay, Xa cit.
- ⁷⁵ *Ibidem*.
- ⁷⁶ Vicente Risco: «Estudo etnográfico da Terra de Melide», Ob. cit., p. 362.
- ⁷⁷ Xosé Ramón Fernández Oxea (Ben-Cho-Shey): *Santa Marta de Moreiras*. Ob. cit., p. 175.
- ⁷⁸ «Contrato de maestras del año 1923». Citado en *Escuela Pública*, febrero 1996. Reproducido por Inmaculada de Castro Peña; Josefa Polonio Armada; Mª Dolores Ramírez Ponferrada: *Retrato de mujer. La imagen de la mujer montillana*, Ayuntamiento de Montilla, Montilla, 2005.
- ⁷⁹ Fray Luis de León: *La perfecta casada*, Espasa-Calpe (Col. Austral), 8^a ed., Madrid, 1963, p. 94.
- ⁸⁰ *Ibidem*, p. 95.
- ⁸¹ Anuncio en *Faro de Vigo*, 15 de junio de 1900, p. 4.
- ⁸² Entrevista realizada por Xavier Castro a M^a de los Ángeles Pérez Bobillo, pensionista e ama de casa.